

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ
ЯРМАЧЕНКА НАПН УКРАЇНИ

Н. І. Баташева

**ФОРМУВАННЯ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ
З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ**

Навчально-методичний посібник

Київ - 2023

УДК

Рекомендовано вченою радою Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (протокол № 12 від 21.12.2023 р.)

Рецензенти:

Соколова Ганна Борисівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації ДЗ «Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського»;

Дука Володимир Валентинович, директор навчально-реабілітаційного центру «Надія» Вишгородської міської ради.

Баташева Н.І. Формування антиципації у дітей з труднощами у навчанні [Текст]: навчально-методичний посібник; Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ, 2023. 168 с.

Навчально-методичний посібник присвячений проблемі формування антиципації у дітей з труднощами у навчанні, де зазначається, що реалізація процесів антиципації в провідній діяльності молодшого школяра, зумовлює становлення психологічних новоутворень (довільність, внутрішній план дій, рефлексія), структури навчальної діяльності, якісних змін психіки. У цьому сенсі знаходить своє відображення регулююча, когнітивна та комунікативна функції антиципації на рівні структурної організації навчальної діяльності. Представлено методику діагностики антиципації дітей з труднощами у навчанні та програму формування антиципації, що може використовуватись як основа для складання індивідуально орієнтованих програм розвитку дітей з труднощами у навчанні в освітніх середовищах з різними формами організації навчання та виховання.

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ	7
1.1. Поняття антиципації у психології.....	7
1.2. Види антиципації.....	22
1.3. Структура та функції антиципації.....	31
1.4. Особливості розвитку антиципації в онтогенезі	41
1.5. Передумови формування антиципації у дітей з труднощами у навчанні.....	54
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ	62
2.1. Наукові підходи до дослідження антиципації	62
2.2. Обґрунтування методики діагностики антиципації.....	70
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ	89
3.1. Антиципація на сенсорно-перцептивному рівні.....	89
3.2. Антиципація на рівні уявлень.....	90
3.3. Мовленнєво-мислительний рівень антиципації.....	108
3.4. Соціально-перцептивне передбачення.....	118
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ	130
4.1. Теоретико-методичні основи комплексної психокорекції.....	130
4.2. Методика формування антиципації	139
ЛІТЕРАТУРА	165

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АНТИЦИПАЦІЇ У ДІТЕЙ З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ

1.1. Поняття антиципації у психології

Антиципація (від лат. *anticipatio* — передбачення) є формою випереджального відображення дійсності та є фундаментальною якістю психіки, що виявляється на різних рівнях відображення (сенсорному, перцептивному, мислительному тощо) в структурі різних психічних функцій (адаптивної, регулятивної, пізнавальної, комунікативної). Вона лежить в основі різних видів психічної діяльності людини – від найпростіших предметних маніпуляцій до здатності передбачати хід подій, вчинків інших людей, приймати рішення на основі адекватного ймовірного прогнозу.

Антиципація у природі психічного пронизує всю проблематику психологічної науки в різних формах виникаючи при вивченні психічних процесів, психічних станів і психічних якостей людини. У сенсорній організації людини антиципація виступає певною об'єднуючою ланкою, що забезпечує переходи від відчуття до сприймання, від сприймання до уявлення, від уявлення до мислення.

Системне вивчення антиципації, як і будь-якого психологічного феномена, передбачає вирішення низки методологічних завдань, насамперед, введення категоризації поняття, тобто його розгляду в системі інших категорій, які розкривають її найсуттєвіші характеристики. В якості вихідних, базисних категорій, що найбільш пов'язані з поняттям антиципації та допомагають краще зрозуміти її сутність, можна визначити поняття взаємодії, психіки, відображення, активності, діяльності.

Взаємодія є загальною формою взаємозв'язку явищ дійсності, що виражається в їх взаємних змінах та створює своєрідний канал між ними. Завдяки цьому виникає певна нова цілісність, нова система, яка може бути короткочасною або сталою.

Здатність відчувати та здатність взаємодіяти з навколишнім середовищем є основними фундаментальними якостями живих істот. Ці якості утворюють

єдність, тобто психіка й дія невід'ємні одна від одної, що обумовлює необхідність їх вивчення з двох боків: як ззовні спостережувані об'єкти та як внутрішні суб'єктивні стани. Зазначене положення виступає одним із головних пояснювальних принципів у природничій та психологічній науках.

Психіка знаходиться у певних відношеннях з системою та середовищем. Вона відображає умови, що оточують організм, виступаючи, таким чином, регулятором рухів і дій, – тому відображувальна та регулююча функції психіки є основними. У працях І. М. Сеченова відчуття та сприймання розглядаються як «уламки з дійсності», тобто її зразки, що утворюються на основі рефлекторної діяльності мозку. Як зазначає Б. Ф. Ломов, «якби психіка не здійснювала функцій відображення навколишнього середовища й регуляції поведінки, то вона була б просто непотрібною, якби поведінка не включала необхідним чином ці функції, то вона не змогла б бути адекватною навколишньому середовищу. Звідси випливає необхідність розгляду поведінкового акту та включених у нього психічних процесів як єдиної системи».

Останнім часом когнітивні науки відкрили багато явищ, які породжуються несвідомими механізмами відображення та ще не дістали достатнього наукового обґрунтування: це, зокрема, так звані феномени «автоматичного мислення», «потайних спогадів», підпорогового праймінгу, «спонтанного приписування якостей», правопівкульового процесингу, креативних інсайтів, невербальної комунікації тощо.

Вищою формою відображення є випереджальне відображення, що виступає загальною та найголовнішою якістю психіки. Можливість випереджального відображення будь-якого зовнішнього об'єкту передуює акту безпосередньої взаємодії з ним. Така здатність до відображення є результатом саморуху відображувального об'єкту, а також наслідком нагромадженого досвіду людини та способу його асиміляції.

Різні форми активного відображення складають основу для розвитку та ускладнення матеріального світу. Специфіка людської дії полягає в тому, що активний рух має не лише виконавчу, але й дослідницьку функцію. Людина передбачає певні події, будуючи образи майбутнього, які детермінують її

реальну поведінку. Тому активність, як принципова якість психічного, необхідно передбачає спрямованість у майбутнє, незалежно від форми організації живої матерії. Традиційно визначають два аспекти активності: специфічну, яка вказує на якісні характеристики психічних явищ, та неспецифічну, що характеризує прояви власне психіки як активності.

У працях П. К. Анохіна, М. О. Бернштейна, В. А. Іванникова О. М. Леонтьєва, І. М. Фейгенберга докладно розглянуто роль випереджального відображення в процесі еволюції живих організмів. Зародження життя на Землі супроводжувалося збагаченням живої матерії принципово новим чинником – активним відношенням до різноманітних перетворень просторово-часової структури неорганічного світу. Основою розвитку життя стала універсальна форма зв'язку вже сформованих та індивідуалізованих живих істот з навколишнім середовищем – повторювані впливи зовнішнього світу на організм. Еволюція рано сформувала цей універсальний та єдино можливий шлях пристосування організму до зовнішнього світу, що виступає провідним критерієм психічної активності та полягає у випереджальному відображенні дійсності.

На основі дослідження закономірності філогенетичних аспектів психіки О. М. Леонтьєвим було визначено її об'єктивний критерій, який вказує на здатність живих організмів реагувати на біологічно нейтральні впливи, що знаходяться в стійкому зв'язку з біологічно значущими якостями і, як наслідок, є їх потенційними сигналами. Така здатність є активною за своєю суттю, оскільки дозволяє забезпечувати біологічний результат там, де умови не дозволяють йому реалізуватися безпосередньо, відразу. О. М. Леонтьєвим вперше була запропонована концепція, що розкриває розвиток форм і рівнів психічного відображення, як елементарних, так і більш складних, включно розвиток людської свідомості.

З одного боку, ускладнення та удосконалення організації психіки передбачало збільшення елементів відповідної функціональної систем, з іншого – таке збільшення не сприяло прискоренню її роботи, а навпаки, більш досконалі реакції ставали недостатньо швидкими. Подоланню такого протиріччя

між швидкістю та удосконаленням сприяла поява здатності до ймовірнісного прогнозування, тобто передбачення на основі встановлення певної закономірності. Завдяки ньому перші фази реакції з'являються раніше наявної ситуації, по відношенню до якої реакція є адекватною та відповідає передуючим ситуаціям з минулого досвіду суб'єкта. Розвиток здатності до ймовірнісного прогнозування у живих організмів здійснюється за наявності двох умов: у ймовірнісно організованому середовищі та певним чином організованої пам'яті. Головна функція адаптації – випередження подій зовнішнього середовища – досягається за рахунок попередньої підготовки до можливих дій.

Розглядаючи психофізіологічні механізми активності, М. О. Бернштейн визначав обов'язкову передумову будь-якого акту перетворення сприйнятої ситуації в певну задачу, – феномен, який житейською мовою можна назвати «зазиранням наперед», а науковою – екстраполяцією майбутнього, або антиципацією, що має глибокі якісні відмінності від відображення минулої та теперішньої реальності. У психіці наявні дві моделі світу: перша «минуле-теперішнє», друга – «майбутнє». В результаті поведінкової активності друга модель перетворюється на першу, оскільки використовуючи досвід минулого, організм активно пристосовується до майбутніх подій. Найвищою формою цієї первинної закономірності всього живого є умовний рефлекс.

Розвиток психіки у філогенезі завжди був активним процесом діяльності самого організму, ґрунтувався на випереджальному відображенні дійсності, та на більш високих рівнях еволюції виявився в безпосередньому впливі на зовнішній світ з метою його перетворення. Еволюція психічного підготувала появу феномену людини та ускладнення психічних форм організації в онтогенезі, спираючись на принцип передбачення. Згідно новітнім науковим даним, ця унікальна здатність забезпечується ділянкою гену h1F, який управляє розвитком мозку людини та, на думку вчених, налічує вже п'ять мільйонів років.

Таким чином, дослідження анатомо-фізіологічних передумов антиципації у філо- та антропогенезі дозволило вченим визначити детермінанти зародження антиципації як фундаментальної якості психіки, її розвитку та закріплення в

інстинктах, її провідну роль як у адаптації, так і активності живих організмів. Ця ж сама закономірність притаманна й вищим формам активності.

Поняття активності тісно пов'язано з поняттям діяльності та часто ототожнюється з ним. У концепції О. М. Леонтьєва головною характеристикою діяльності виступає предметність. Але це поняття не обмежується лише фактом спрямованості на об'єкти зовнішнього світу, а передбачає наявність предмету культури, в якому зафіксований суспільно створений, певний спосіб дії з ним. На відміну від тварини, людина опановує предмет як міру та суть власної активності. На думку О. М. Леонтьєва, діяльність прокладає шляхи для розвитку психіки, що є ствердженням первинності діяльності по відношенню до психічного відображення. Це положення лежить в основі уявлення про те, що внутрішня, психічна діяльність формується із зовнішньої та у зв'язку з цим має подібну структуру.

В енциклопедичному словнику представлено найбільш загальне визначення психічної діяльності, яка охоплює всі види діяльності людини, що здійснюються за участю свідомості. Згідно психофізіологічному визначенню цього поняття, психічна діяльність людини значною мірою обумовлена здатністю відволікання від реальної дійсності та здійсненню переходу від безпосередніх чуттєвих сприймань до уявної реальності. Саме ця уявна реальність забезпечується здатністю мозку до випереджального відображення дійсності.

Таким чином, методологічне значення поняття антиципації в науковій психології полягає насамперед у його розгляді щодо активності суб'єкта діяльності. Категорія суб'єкта розкриває якість активності людини, визначає її місце та роль у бутті, її здатність до діяльності, самовизначення й розвитку. Принцип активності суб'єкта діяльності враховує не тільки наявність у індивіда певної мотивації щодо завдань, які постають перед ним, але такого ставлення, яке первинно потребує від нього осмислення, перетворення дійсності, пошуку власних рішень у відповідності з конкретними умовами та обставинами життєдіяльності, особистої ініціативи, постановки й вирішення нових творчих завдань. Аналіз чисельних психологічних концепцій дозволяє виокремити

основні методологічні принципи активності суб'єкта, що вказує на міру його взаємодії з навколишнім світом та визначається часовим положенням детермінанти його поточної поведінки. Найбільш загальною ознакою активності є вихід за межі ситуації, який ґрунтується на випереджальному відображенні дійсності – антиципації.